

Віктор Зінченко,

кандидат економічних наук, доктор філософських наук,
професор Київського національного університету
імені Тараса Шевченка та Міжрегіональної академії
управління персоналом

Соціально-економічне несвідоме в ідеологемах політичної влади і девіаціях суспільного розвитку

Сучасне індустріальне суспільство попри високий рівень технологічного розвитку є у прихованій формі досить несправедливим та антигуманним. Воно формує так званих одномірних людей, людей-маріонеток, думками і поведінкою яких легко маніпулювати. Нинішнє «пізнє капіталістичне» суспільство, маніпулюючи суспільною та індивідуальною свідомістю, стає репресивним знаряддям пригноблення свободи людини. Ще більшою мірою це стосується суспільств «раннього капіталістичного» і «перехідного» типів, де рівень репресивності є головним чином явно, а не приховано, насильницьким та перетворюється на основний метод соціального управління.

Моделі взаємодії і взаємовідносин поведінки особистості, індивідуального вибору, несвідомих психічних чинників, процесу набуття соціальних рольових статусів із структурами суспільства є предметом ґрунтовного аналізу багатьох дослідників, перш за все тих з них, які прагнуть до об'єктивної та багатогранної концептуалізації соціально-історичних ідей марксизму (неомарксизму) і соціальних напрямів сучасного психоаналізу. Базовим у цьому випадку є поняття «практики», що розглядається максимально широко, – як актуалізація висхідних аспектів психічної, соціальної, лінгвістичної, виробничої та політичної поведінки людини, що становлять підґрунтя її прагнень і вибору.

У цьому контексті неомарксист Л. Альтюссер визначає, що особисте буття – це сукупність різного роду конкретних практик, з-поміж яких шляхом аналізу можна виділити економічну, політичну та ідеологічну практики, що є основними для будь-якого суспільства й індивіда. Термінам «політичний» та «ідеологічний» він надає ширшого значення, ніж звичайно, фактично включаючи до них більшість аспектів соціального життя. «Реальний суб'єкт, індивід у його неповторній сутності не є «Я», яке сконцентроване на самому собі, на «свідомості» чи «існуванні» – чи то існуванні свідомості, власного тіла, чи «поведінки»; людина-суб'єкт не має «центру», являючи собою структуру, котра так само, якщо і має «центр», то лише у помилкових гадках самого «Я», тобто у тих ідеологічних утвореннях, у яких воно себе «пізнає» [1].

Три основні рівні суспільної організації (економічний, політичний, ідеологічний) характеризуються власною сукупністю елементів та логікою взаємозалежності цих елементів, тобто певною внутрішньою структурою. Взаємовідносини між рівнями мають комплексний характер, що виявляється у їх «відносній автономності» й «двозначності причинних зв'язків». Політика та ідеологія не є простим наслідком економіки, їх взаємозалежність

не має жорстко детермінованого характеру. До того ж вони можуть здійснювати зворотний вплив на економічні відносини.

Зміст соціальної системи в цілому Л. Альтюссер розглядає як результат дії протиріч різних рівнів суспільного життя. Він виділяє два різновиди протиріч: коли вони одне одного або 1) посилюють, або 2) взаємно гасять. Дослідник доходить висновку, що наслідком першого різновиду взаємовідносин буде революція у широкому смислі (як тотальна трансформація соціуму і типів світосприйняття), а наслідком другого – стагнація та занепад. Особистісна поведінка, за Л. Альтюссером, досить сильно детермінована внутрішніми соціальними структурами. Діяльність (практика) створює у людини хибне уявлення «свободи вибору», що спричинено наявністю «ідеологічного державного апарату». Останній існував ще до нашого народження, і більшість ролей, які ми можемо обрати в соціальному житті, вже виписані. Люди з'являються на світ для виконання ролей, підготовлених заздалегідь.

Наше відчуття власної суб'єктивності (свободи волі) виникає з діяльності (практики), яка визначена та лише очікує, коли ми почнемо її втілювати в життя. Водночас, діючи у запропонованій системою манері, виконуючи підготовлені ролі, люди впевнені в «авторстві» своїх дій. Питання полягає в тому, яким чином є можливим зберегти деякі риси, не визначені соціальними структурами, щоб відкинути апріорне прагнення будь-якої суспільної системи (у тому числі репресивної) запобігти «великій відмові» (Г. Маркузе) індивідів від жорсткої соціальної детермінації їхніх вчинків, сформувати більш широкий простір для «авторської» особистісної практики.

На думку М. Фуко, сучасна людина як суспільна істота формується під тиском карально-примусових методів та апарату влади. Каральні апарати влади, які існують у державах, «засновані на трьох великих схемах: політико-моральна схема індивідуальної ізоляції та ієрархії; економічна модель сили, яка використовується у примусовій праці; психіко-медична модель лікування і нормалізації. Тюремна камера, майстерня, лікарня» [2].

М. Фуко спеціально звертається до аналізу каральних механізмів державної влади, які пригнічують людську особистість. У концепції «генеалогії влади» він виділяє три основні різновиди покарання, що застосовувалися в різних епохах. У середньовіччі головною формою покарання була публічна страта, яка здійснювалася у вигляді святкового театралізованого ритуалу. Потім, в епоху Просвітництва, публічну кару замінили на миттєву нейтралізацію та ліквідацію небажаних для системи еле-

ментів. Головним же покаранням сучасної епохи, яка починається на межі XVIII–XIX ст., є тюремна ізоляція.

Розвиток суспільно-державної репресивності тісно пов'язаний із формуванням уявлень про психічну норму і патологію. Якщо в роки середньовіччя та в епоху Відродження між розумом і нерозумним існувала органічна єдність, то XVII ст. зруйнувало цю єдність, різко протиставивши розум нерозумності, що виявилось у створенні певних госпіталів, куди спрямовували всіх тих, хто не вписувався у жорсткі рамки загальноприйнятих норм. У більшості таких госпіталів хворі утримувалися, наче злочинці у в'язниці. Психіатрія як галузь медицини, згідно з Фуко, виникла як соціальне замовлення на ізоляцію певних людей, політичну репресивність і створення спільних тюремних госпіталів. Саме соціально-політичні фактори зумовили появу «медичного сприйняття безумства», тобто відокремлення від інших форм нерозумної поведінки. Це, своєю чергою, пов'язано з тим, що панівний тип знання («взаємозв'язок слів і речей») залежить від соціально-економічних та політичних умов життя суспільства і чинних державно-правових інститутів влади [3]. Психічна хвороба в багатьох випадках набуває політичного забарвлення, «пацієнт» стає жертвою соціального контролю внаслідок певних культурних причин [4].

Сучасне суспільство вдягає «гамівну сорочку» репресії на кожну людину, починаючи з її народження. Як відзначає Р. Лейнг, «те, що ми називаємо нормою, здоров'ям, свободою, усі наші пункти відліку є сумнівними і двозначними. Людина, яка прагне бути швидше мертвою, ніж «червоною», вважається нормальною. Людина, яка каже, що втратила душу – з'їхала з глузду. Людина, яка стверджує, що хтось є нижчою расою, може бути достатньо поважною. Державні діячі світового значення, котрі хизуються й погрожують тим, що у них є зброя Страшного суду, є набагато більш небезпечними і набагато більше відчуженими від реальності, ніж значна кількість людей, на яких начеплена вівіска «психічно хворого» [5].

Ж. Лакан вважає, що лише із зверненням до несвідомого є можливим відновлення свідомого дискурсу суб'єкта. Під несвідомим він розуміє історію суб'єкта, яка пройшла крізь цензуру і відповідає запасу слів та особливостям їхнього використання. По мірі входження суб'єкта у поле мовлення, вироблене Іншим, відбувається зростання відчуження, що викликає протест. Але цей протест, за Лаканом, є безнадійним, бо людина потрапляє в ситуацію вимушеного вибору: або продовжувати своє життя, будучи членом культурного суспільства, або відмовитися від цього і виявитися витісненим із життя. Підкоряючись мовленню Іншого, приймаючи чужу інтерпретацію свого запиту, людина вже в період дитинства виявляє свій запит у підказаних їй словах, дедалі більше віддаляючись від свого щирого, істинного бажання. У неї з'являються нові бажання, які підказуються панівним типом суспільної культури, але всередині «Я» назавжди залягає глибока тріщина [6].

Однак реального Іншого не існує, немає когось конкретного, на кого можна було б перекласти відповідальність за неможливість реалізувати свої справжні бажання. Відтак суб'єкт перекладає вину на своє «Я» – виникає несвідомий «комплекс кастрації», визнання власної недосконалості й недоцільності.

З точки зору Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, несвідоме необхідно розглядати, перш за все, в контексті соціально-

історичних та політико-економічних відносин. Різноманітні форми психічної патології обумовлені переважно соціальною структурою суспільства, системою суспільно-економічних, державно-юридичних інститутів. Ці дослідники традиційну міфологему комплексу Едипа розглядають як «терапевтичну модальність капіталізму», що має бути не просто змінена, а радикально побороена. «Едипів трикутник» – матриця відносин і конфліктів на індивідуальному та суспільному рівнях: батько (влада) – матір (сім'я, суспільство) – дитина (індивід) – і його фокусний зміст пов'язаний передусім не з міжособистісними стосунками в родині, а з реальними соціальними відносинами панування та пригноблення в різних типах капіталізованих суспільств. І тому так званих психічно хворих людей слід розглядати як носіїв економічного, політичного, естетичного та світоглядного протесту проти репресивного впливу деспотичних порядків суспільства.

Якщо у формаціях, які передували капіталізму, стверджують Дельоз і Гваттарі, здійснювалося більш чи менш стійке кодування потоків бажань, то капіталістичне суспільство є єдиною соціальною системою, яка конституюється винятково через декодування цих потоків. «Декодування потоків та їхня детериторізація в сукупності виявляють головну тенденцію капіталізму, межа якого є суто шизофренічною» [7].

Цікавими є дослідження Р. Ліктмена, який зробив такі акценти: «Неможливо адекватно охопити життя людини без зосередженого врахування взаємозв'язків між розумінням Фрейдом репресивного несвідомого і відкриттям Марксом фетишизму соціально-економічних структур» [8]. Оце спільне, «конвергентне» може бути застосовано для переборення економіко-політичних та соціально-психологічних криз сучасності. Однак Фрейд вважає, що об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості, є принципово непізнаваною, і лише несвідоме – це справжня психічна реальність, яка нам невідома, оскільки інстинкт ніколи не зможе стати об'єктом свідомості. Для марксизму, в усіх його напрямках, хибні форми нашої свідомості є необхідним проявом відчуженого суспільства. Ілюзії виникають тоді, коли суб'єкт відчуває свою діяльність як відокремлення від власного контролю, як прояв соціального відчуження.

Фрейд підкреслював необмежене панування несвідомого над свідомістю, непримирений конфлікт між ними, унаслідок чого самовідчуження, переважання ірраціональних сил у людини перетворюється на фатум. Слід визнати, що вчений недооцінив значення соціально-економічних факторів. Адже свідоме та несвідоме є не тільки сферами індивідуально-природного, а й соціально-історичного буття людини. Несвідоме є виявом надперсонального відчуження людей і поєднується з марксистською концепцією фетишизму й оречевлення. Р. Ліктмен виявляє в психоаналізі розкриття індивідуально-репресивного, а в марксизмі – соціально-структурного несвідомого, яке є наслідком репресивного суспільного пригноблення [9]. Соціальна структура детермінує індивідуальну репресію; взаємозв'язки між репресивним та структурним несвідомим є діалектичними. Кожне з них обумовлює і визначає інше.

Несвідоме не слід ототожнювати тільки з певною сукупністю психічних процесів. Воно характеризує також деякі форми соціальної надіндивідуальної поведінки людей, розвитку та функціонування культури і соціуму (норми та стереотипи, ідентифікація, наслідування,

соціально-культурні міфи тощо). Тому поряд із поняттям «психічне несвідоме» необхідно виділити й «соціальне несвідоме», під чим слід розуміти такі форми культури, поведінки та пізнання, вплив яких не усвідомлюється і не контролюється людьми. Марксистська теорія звертається до соціального несвідомого в аналізі сутності товарного фетишизму. Вона пов'язує свідоме із видимістю предметних форм соціального буття, з тим, що постає на поверхні речей і явищ, а несвідоме розглядає як деяку іншу «реальність», що характеризує сутність. «Видимість суперечить сутності. Видимістю тут є свідомо встановлений закон державного устрою, а сутністю – його несвідомий закон, який знаходиться у протиріччі до першого. Свідомо встановлений закон тут не виражає того, що є закладеним у природі речей; навпаки, він складає протилежність їй» [10].

Несвідоме у своїй основі детермінується суспільством, яке серед своїх членів породжує викривлені пристрасті й поширює різноманітні вигадки, перетворюючи таким чином істину в заручницю хибної раціональності. Підґрунтям репресивного несвідомого є соціальне. Фундаментальні протиріччя індивідуально-соціального життя виникають через ірраціональність соціальних структур.

«Структурне несвідоме» (за Ліктменом) є розпадом відчуженої системи суспільних відносин, що були конституційовані капіталізованою реальністю та ідеологією. «Репресивне несвідоме» – це резервуар біологічних потягів, які виникають унаслідок непримиренних конфліктів між прихованою капіталізованою реальністю і дійсністю, видимістю. Структурне та репресивне несвідоме перебувають у нерозривній єдності, дзеркально відбиваючись одне в одному. Тим самим несвідоме постає не тільки як біолого-психічна, а і як соціальна реальність. У «демистифікації» та реконструкції соціального життя досягнення марксизму полягає у виявленні хибної свідомості. За допомогою концепції товарного фетишизму К. Маркс довів, що людські відносини набувають видимості відносин між речами, що, своєю чергою, породжує різноманітні ілюзії, деперсоніфіковані уявлення про людину. Психоаналіз же, своєю чергою, встановлює, що глибинні конфліктні соціальні структури маскуються за допомогою феноменальних форм індивідуального життя, мистифікуючи (відчужуючи) глибинну початкову сферу несвідомого.

Критичний, «негативний» психоаналіз досліджує суб'єкт, суб'єктивність якого пригнічується суспільством і державою; експлуатація паралізує особистість як активну історичну силу. «Негативний психоаналіз знає лише негативні взаємозв'язки; він розглядає психічні форми, котрі відхиляли та руйнували історичну і класову свідомість» [11].

У будь-якій соціальній революції завжди є момент контрреволюції, поразки, відновлення влади і панування, який пов'язаний із існуванням у самій людині несвідомих ірраціональних сил, що перешкоджають можливості її звільнення від пут соціального й психічного відчуження. Значною мірою це пов'язано з явищем так званої соціальної амнезії – процесу втрати суспільної пам'яті як деякої соціальної хвороби. Це один із різновидів відчуження та репресії, які суспільство здійснює над своїм власним історичним, інтелектуальним минулим, ідеологією, духовною культурою.

Аналіз такого відчуження походить із концепції «оречевлення» («реіфікації») К. Маркса. Висхідним мо-

ментом зазначеної концепції, як вже наголошувалося вище, є ідея про те, що в процесі розвитку соціально-економічних систем відносини між людьми уявляються як відносини між речами. Виникає своєрідна ілюзія наділення речей властивостями людського суб'єкта (персоніфікація). Один із проявів оречевлення – фетишизм предметних форм (товарів, ідеологічних, релігійних, юридичних символів, мови тощо). Найбільшою мірою оречевлення притаманне індустріальному, капіталізованому суспільству, коли панування набуває форми домінування речей над людиною, яке постає і в психологічному вимірі – як прихована репресія над людською та соціальною активністю. Соціальна втрата пам'яті стає однією із головних форм оречевлення. «Соціальна амнезія» виявляється в тому, що ідеологія за певних історичних умов постає як збочена, хибна свідомість, як сукупність абстрактних гасел і політичних пристрастей. Таке використання ідеології є характерним не лише для реакційних чи репресивних політичних сил, а й для ліворадикальної свідомості з її відкиданням значення теорії і суб'єктивістським тлумаченням революції.

«Політичні ліві не уникли руйнівної дії соціальної амнезії і суб'єктивного редуccionізму. Соціальна амнезія у середовищі лівих набуває двох форм: створення нових миттєвих теорій реформи та революції, а також усе більшого оновлення старих гасел і тактик» [12]. Соціальна амнезія – це фактично процес руйнації соціальної пам'яті, що існує в суспільстві у вигляді колективного досвіду людства, заміни його тотальним пануванням ідеології. Соціальна пам'ять є не просто сховищем знань і духовної культури, а активним відбором інформації за ступенем її корисності для прогресу людства; вона зберігає, насамперед, цінний досвід попередніх поколінь, їхні досягнення в духовному та матеріальному житті, науці й техніці, мистецтві та світогляді. В умовах антагоністичного суспільства посилюється і поглиблюється процес руйнації соціальної пам'яті, який виявляється у різних формах відчуження особистості в суспільстві та сім'ї.

Характерною рисою сучасної сім'ї в умовах оречевлення є так званий новий нарцисизм. «Новий нарцисизм – це продукт батьків, які не можуть або не хочуть виявляти владу. Послаблення батьківської влади, своєю чергою, пояснюється втручанням експертів, соціальних агентів та інструктивної літератури у процесі прийняття індивідуальних рішень» [13]. «Новий нарцисизм» пов'язується із, по-перше, появою такого типу сімейних відносин, у межах якого діти дедалі більше виходять із-під контролю батьків, по-друге, лібералізацією сексуальних норм та поведінки людини, по-третє, посиленням культури споживання в суспільстві, наростанням масових стереотипів егоїстичного гедонізму [14]. Гедонізм трансформує, а зрештою руйнує сімейні відносини усіх рівнів, призводить до моральної, психічної і фізіологічної деградації людини. Не підкорюючись батьківському авторитету в сім'ї, молода людина із нарцисичним характером потрапляє в повну залежність від держави, її політики та ідеології [15].

Яскравою особливістю сучасності є «корпоративна держава» – продукт поєднання фінансово-промислових і торговельних корпорацій із політичною владою держави. Вона втілює у собі специфічну форму раціональності, яка є індиферентною до всіх питань про сенс і цінності людського існування. Така особливість перетворює корпоративну державу в антигуманну силу. Раціональна,

однак невідконтрольна людині система державної влади експлуатує і, врешті-решт, руйнує природу і сутність людини. «Організація та бюрократія, які з'явилися тільки як додатки до сучасної психології і соціальних інститутів, невблаганно диктують нам, як ми будемо жити далі, нав'язуючи логіку організаційних структур, які руйнують усі інші цінності» [16]. Демократичні системи та індивідуальні свободи капітулюють перед гігантськими адміністративними установами і корпораціями – бюрократичне свавілля займає місце формального права. Праця втрачає будь-який творчий і життєвий сенс, окрім питання фізіологічного виживання.

Індивід не в змозі знайти творчу наснагу і у сфері культури, оскільки вона набула форми комерційного підприємства, у розумінні якого людське життя та потреби особистості мають фабрикуватися на кшталт товарів для прибуткового розпродажу. Віддаючи свою енергію і більшу частину свого часу діяльності відчужених від людини установ, сучасна особистість позбувається сім'ї, з котрої вихолощується її справжнє призначення, втрачає реальність стосунків спілкування та дружби і, що є найголовнішим, – здатність до творчої уяви та діяльності, модернізуючи себе у виробничу силу масового технологічно-комерціалізованого суспільства. Основними цінностями такого типу суспільства, які водночас постають ефективними важелями соціального управління, є раціональна ієрархічна дисциплінованість та ірраціоналізоване масове споживання (як основна форма міжособистісних відносин).

Людина здійснює злочин проти самої себе, якщо перетворюється на інструмент, призначений для досягнення якоїсь зовнішньої, чужої для неї мети. Цей індивід перебуває у стані самовідчуження і перетворюється у «розладнану» істоту, яка відкладає на невизначений термін реалізацію справжнього сенсу свого буття. «Необхідно жити з усією повнотою в кожний момент, але не так, як цього вимагає необмежене «тепер» рекламного сюжету, а відповідно до понять абсолютної цілісності, яку можна висловити у заповіді: Будь вірним самому собі та чесним перед собою» [17].

Принцип панування повинен бути скасованим не лише на суспільному, а й, перш за все, на індивідуально-

психічному рівні в соціальних орієнтаціях поведінки людини. Не існує переваги однієї особи над іншою, а має бути постійне прагнення до переважання самого себе у своєму розвитку, що конститує унікальність і неповторність кожного «Я». Протилежністю цього є відносно безособової функціональності, які опосередковують соціальною роллю індивіда, базуючись на примусі та маніпуляції іншими людьми. Оскільки сучасна людина значною мірою перетворена і змушена виконувати соціальну роль споживача, остільки можливість відновлення своєї влади над неконтрольованою виробничо-товарною «мега-машиною» залежить від зміни свідомості споживачької маси, звільнення від тиску рекламних ідеологій усіх гатунків у свій світогляд.

«Великим питанням нашої епохи є те, яким чином існувати в технологічному суспільстві: який рух і який спосіб життя зміг би зберегти духовність людини й навіть саме її існування в умовах панування тих сил, творцем яких вона власне й була» [18].

1. *Althusser L., Balibar E.* Das Kapital lesen. – Hamburg: Rowohlt, 1972. – S. 70.
2. *Foucault M.* Discipline and Panisch: Biath of the Prison. – L., 1977. – P. 248.
3. *Leech K.* Youthgnake: The Growth of a Contvter-Culture. – L., 1993. – P. 123.
4. *Cooper D.* Psychiatry and Anti-Psychiatry. – Boston, 2002. – P. 16.
5. *Laing R.* The Divided Self. – Harvard, 2001. – P. 12.
6. *Lacan J.* Ecriits. – Paris, 1996. – P. 250.
7. *Deleuze G., Guattari F.* L'Anti-Oedipe. – P., 1975. – P. 45.
8. *Lichtman R.* The Production of Desire. – N.Y., 2002. – P. 10.
9. *Ibid.* – P. 205.
10. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. Т. 1. – С. 282–283.
11. *Jacoby R.* Social Amnesia: A Critic of Conformist Psychology. – Boston, 2005. – P. 98.
12. *Ibid.* – P. 4.
13. *Benjamin I.* The Oedipal Riddle. – Philadelphia, 1991. – P. 184.
14. *Jacoby R.* The Politics of Narcissim. – Boston, 1995. – P. 188.
15. *Ibid.* – P. 191.
16. *Reich Ch.* The Greening of Society. – N. Y., 2007. – P. 6.
17. *Ibid.* – P. 242.
18. *Ibid.* – P. 16.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЧАСОПИС-XXI

Журнал для національної еліти України

ПЕРЕДПЛАТИ І ДОЛУЧАЙСЯ!

Передплата через редакцію з будь-якого місяця року